

Karsten Igel

A társadalom-topográfiától a társadalmi térig?

*Megjegyzések a késő középkori városi társadalom szerkezetéhez
és annak térbeli leképeződéséhez**

A társadalmi tagozódás és annak topográfiai, illetve térbeli vetülete a várostörténeti kutatások kiemelt témái közé tartozik. Az elmúlt évtizedek kutatásának intenzitásában és módszereiben természetesen voltak változások, amelyek a tudósgenerációk eltérő társadalompolitikai érdekeire és a módszerek szüntelen megújulására vezethetők vissza. A német historiográfiát e téren az 1970-es és 1980-as években erős társadalomtörténeti szemlélet hatotta át, a városi társadalom szerkezetére irányuló vizsgálatokat a számok és száraz tények uralták.¹ Az újabb kutatások ezzel szemben arra a kérdésre keresik a választ, hogy az elmúlt évek módszertani változásai – s itt elsősorban a *spatial turn*-re és a kultúrtörténeti aspektusok társadalomtopográfiai kutatásba történt (ismételt) bevonására gondolunk – milyen nyomokat hagytak hátra a várostörténeti szakirodalomban.²

A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy e tanulmány keretében részletesen vázoljuk a városi társadalom rétegződését vizsgáló, régebbi német kutatás főbb irányait, illetve a korábbi módszertani megközelítéseket elemző, kortárs tudományos vitát.³ Az újabb publikációk számbavételekor azonban elkerülhetetlen, hogy alapvető módszertani kérdésekkel is foglalkozzunk, és ezzel együtt a hosszú távú kutatási hagyományra és párbeszédre is reflektáljunk. Társadalomtopográfiai vizsgálatok során módszertani szempontból egyszerre két problémával is szembesülünk: lehetséges-e a késő középkori források alapján egyrészt a társadalmi rétegződésre, másrészt annak grafikusán ábrázolható, de még inkább topográfiai és térbeli megjelenésére vonatkozó következtetéseket levonni? További problémaként merül fel – legalábbis kellene, hogy felmerüljön – a kérdés, hogy az egykori városi társadalom működésének mely aspektusait szükséges még feltárni ahhoz, hogy a társadalmi szerkezet és társadalomtopográfia ne csak önmagában, mintegy kimerevített képként lógjon a levegőben.

* A tanulmányt a szerző a *Korall* számára készítette, másutt ilyen formában még nem jelent meg.

¹ Ellermeyer 2005; Kroll 2005.

² Erre módszertani szempontból Kroll 2005. Újabb, szociotopográfiai és társadalmi térbeli megközelítéssel dolgozó munkák: Fehse 2005; Meinhardt 2009; Hamelmann 2009; Igel 2010a; valamint Thomas Wozniak még nem publikált disszertációja Quedlinburghoz, Wozniak 2011.

³ Egy viszonylag új, a kérdéskört részletesen áttekintő munka: Ranft – Mainhardt (Hrsg.) 2005, egy Matthias Meinhardt által összeállított, 349 tételt felsorakoztató válogatott bibliográfiával.

A premodern városok társadalomtopográfiai szempontból történő vizsgálatának alapproblémája már a „társadalomtopográfia” fogalmában benne rejlik: a kutatás ugyanis abból a feltételezésből indul ki, hogy lehetséges társadalmi struktúrákat a térképen helyrajzi pontossággal lokalizálni. Ez az elgondolás a 19. század végi, 20. század eleji városokra alkalmazva helytálló is, hiszen itt társadalmi indikátorok sokasága áll a kutató rendelkezésére, melyek segítségével elemezhetők a különböző időszakokban érvényesülő kontinuitások és változások. A forráshiány a premodern városok esetében azonban nagyon is létező probléma, s erre már Dietrich Denecke is felhívta a figyelmet.⁴

Statisztikai anyag vagy a társadalmi összefonódások rekonstruálására alkalmas források, amelyek az általuk lefedett időszakból következően hosszú távon tennék lehetővé a városi tér társadalmi dimenzióban történő megfigyelését, a késő középkori és kora újkori városokban nem állnak rendelkezésünkre kellő mennyiségben.⁵ A fennmaradt (vagyon)adólisták, a premodern városok esetében végzett társadalomszerkezeti vizsgálatok szokásos forrásai, legfeljebb csak mankóként szolgálhatnak a kutató számára. Kéértékelésükkor ugyanis fennáll annak a veszélye, hogy a városi társadalomról torz képet állítunk fel, hiszen – eltekintve az ezek alapján történő társadalmi differenciálás későbbiekben még tárgyalandó kérdésétől, amely lényegesen többet jelent a pusztta foglalkozási és vagyoni struktúrájánál valamint az ebből kikövetkeztetett topográfiánál – meggondolandó, hogy az említett adóösszeírások valóban a premodern városi társadalom valós viszonyait tükrözik-e? Vajon a pénzbeli és ingatlanvagyon (amely egyébként nem feltétlenül árul el bármit is a jövedelemről) valóban döntő kritérium volt-e a városi társadalomban való pozicionálódáshoz? Vagy sokkal inkább a nehezen definiálható társadalmi tőke, a kommunikációs struktúrákba, rokoni és bizalmi kapcsolatrendszerbe való tartozás volt meghatározó?⁶

Ráadásul a premodern városok társadalomszerkezeti és -topográfiai jellegzetességeivel foglalkozó munkák általában egyetlen vagy csupán néhány kiválasztott időszakot elemeznek, ami aligha adhat okot elégedettségre. Ily módon ugyanis fennáll annak a veszélye, hogy olyan kimerevített szerkezeteket látunk, amelyek e formában talán nem is léteztek. Sőt, megtörténhet, hogy egy, a források által szerencsésen megvilágított időmetszet az adott város társadalomtopográfiai szerkezeteinek hordozójává válik, a változások azonban, amelyek a társadalmi és térbeli mobilitásban fejeződnek ki, az ezen fénysugár által megvilágított területen kívül maradnak. Így aztán túlságosan is könnyedén létrejön a premodern város és városi társadalom kimerevített képe, amely a 19. századi múlttól alkotott polgári elképzelésnek talán megfelelt, de a korabeli valós viszonyoknak – ahogy azt újabb kutatások meggyőzően bizonyították – aligha. Bár a városi téren belül kétségtelenül létrejöhetett egy rögzített társadalomtopográfiai differenci-

⁴ Denecke 1980; Denecke 2005.

⁵ Denecke 2005.

⁶ Például Rüter 2003; Poeck 2010. A társadalmi csoportok formálódásához, a patriciátus példáján: Hecht 2010.

álódás, a szereplők társadalmi hovatartozásuknak vagy állásuknak megfelelően mozogtak ebben a térben: költöztek, szükségleteiknek és lehetőségeiknek esetenként jobban megfelelő, új kommunikációs terek – szomszédságok – részeivé váltak.⁷ Így tehát nem szerencsés egy (látszólag) mereven strukturált város(tér)kép alapján automatikusan egy hasonlóan merev városi társadalomra következtetni, mintha abban mindenkinek szigorúan rögzített helye lett volna.

A fentebb megfogalmazott gondolatok ugyanakkor olyankor sem szabad, hogy eltántorítsanak bennünket a megalapozott kutatástól, amikor nem vagyunk elhalmozva forrásokkal: vagyis a késő középkori városok esetében szinte kivétel nélkül. Az elmondottaknak emlékeztetniük kell azonban látómezőnk behatároltságára, melyről nem csak gondolkodnunk és vitatkoznunk kell, de amelyet a kutatási eredmények kiértékelésénél is figyelembe kell vennünk. A premodern városok társadalomtopográfiájának problematikus volta tehát végül is kevésbé a módszerben, sokkal inkább a társadalmi indikátorok, a rendelkezésre álló források hiányában, kiértékelésük és értelmezésük nehézségeiben, valamint a forrásokból megállapított társadalmi rétegződés, illetve az ezzel összefüggő, térbeli hozzárendelés pontosságának mértékében rejlik.

TÁRSADALMI POZÍCIÓ A VÁROSBAN

Az általános bevezető gondolatok után a szociotopográfiai kutatás problémáira és lehetőségeire kell röviden kitérnünk. Elsősorban a társadalmi csoportokba sorolás és a városon belüli térbeli elhelyezkedés problémakörét vizsgáljuk, de ehhez kapcsolódóan azt is, hogy társadalmi helyzetét tekintve mennyire pontosan és milyen kritériumok alapján klasszifikálható az egyén mint a városi társadalom tagja, és mennyire pontosan határozható meg a helye a városi téren belül (utca, háztömb, vagy házhely).⁸

A városi társadalom társadalmi rétegződésének klasszikus forrásai az adójegyzékek. Ez alatt rendszerint vagyoadó-összeírást értünk, amely mind az ingatlanvagyonra, mind annak egy adott utcán belüli relatív elhelyezkedésére vonatkozóan enged következtetéseket levonni, így mindkét társadalomtopográfiai alapkérdésre választ ad. Természetesen igen kevés város esetében maradtak fenn hosszú időszakokat átfogó, folyamatos adójegyzékek; ritka kivételt jelent Rostock, ahol a 14. század vége óta rendelkezésre állnak.⁹ Az általában igencsak hiányos forrásadottságok mellett azonban további, az elemzés-értelmezést nehezítő csapdákkal is szembesül a kutató. Nem mindig egyértelmű ugyanis, hogy tulajdonképpen mi is képezi a fizetendő adó alapját, hiszen időnként a különböző vagyonformákra kivetett, más-más összegű adót a jegyzékben csak egy tételben, a fizetett végösszegként szerepeltették. Így viszont a vagyonra és annak

⁷ Igel 2008; Labahn 2006.

⁸ Rublack 1979; Denecke 1980; Ranft – Meinhardt (Hrsg.) 2005; Igel 2004.

⁹ Áttekintően Schildhauer 1961: 342; Hamelmann 2009: 41–54.

összetételére jó esetben is csak pontatlanul, rosszabb esetben pedig egyáltalán nem lehet következtetni. Még inkább így van ez abban az esetben, amikor bizonyos vagyonsrészek, mint például a hűbérjavak vagy a városon kívül fekvő birtokok adómentességet élveztek. Sőt az, ha valaki nem fizetett adót, nem jelentette feltétlenül, hogy vagyontalan is (nem tévesztendő össze a szegénnyel!), hiszen egyéb okokból – például városi tisztviselőként – szintén élvezhetett adómentességet. Az ilyen kiváltsággal bíró személyeket azonban sokszor meg sem említették az adólajstromokban.¹⁰

Amennyiben a befizetett adómennyiséget alapul véve mégis meghatározható a vagyon nagysága, fel kell tennünk a kérdést, hogy ebből milyen következtetések vonhatók le a városi népesség rétegződésére vonatkozóan?¹¹ A legtöbb esetben, különösen az 1980-as évekig publikált munkákban, a kutatás az adatokat egy egyszerű „rétegmódellem” konvertálta, amelyet Heinrich Rüthing ironikusan, ámde igen találóan így jellemezett: „*Societas est omnis divisa in partes tres* [Minden társadalom három részre tagolódik]: a felső, a közép- és az alsó rétegre”.¹² Még akkor is, ha – amint azt Jürgen Ellermeyer sürgette – a társadalmi rétegek közti határokat a legmesszebbmenőkig korabeli kritériumok, mint például a házasságra vonatkozó városi rendszabályok (*Hochzeitsordnungen*) alapján állapítjuk meg,¹³ kérdéses, hogy egy ilyesfajta modell nem túlzottan leegyszerűsített-e, illetve, hogy nem egy modern elképzelést vetít-e vissza az adott társadalomra. Amikor csak szórványosan állnak rendelkezésünkre adójegyzékek, épp akkor jelentkezik a leginkább annak a veszélye, hogy az egyének „besorolásakor” egy túlságosan merev társadalmi sémát alkalmazunk, figyelmen kívül hagyva ezzel az esetleges társadalmi emelkedést-süllyedést, és a konkrét életutat az anyagi biztonság és társadalmi interakciós lehetőségek különböző fázisaival együtt.¹⁴ Ezt illusztrálандó a stralsundi polgármester, Bartholomäus Sastrow esetét idézhetjük a 16. század végéről.¹⁵ Apja, Nicolaus Sastrow a század elején jómódú kereskedőként élt Greifswaldban, felesége, Anna, a város egyik legelőkelőbb családjából származott, mivel nagyapja, Nicolaus Smiterlow 1480 és 1485 között Greifswald, hasonló nevű nagybátyja pedig Stralsund polgármestere volt. 1528-ban Nicolaus Sastrow Stralsundban vett házat, és üzleti tevékenységét is áthelyezte a szomszédos városba. Az 1530-as években azonban egy kockázatos

¹⁰ Az adólajstromok teljességének kérdéséhez Dirlmeier 1978: 492–503. Az adóösszeírásokban rejlő nehézségeket Rudolf Biederstedt a Balti-tenger délnyugati térségéből származó regiszterek példáján már egy 1966-ban megírt cikkben szemléletesen vázolta, amely azonban az ebben a munkában bíralt Johannes Schildhauer „közbenjárásának” köszönhetően csak 1993-ban jelenhetett meg (Biederstedt 1993). Lásd különösen Biederstedt bevezetőjét a publikáció történetéhez, amely a tudománytörténet egy érdekes epizódját eleveníti fel. A kiértékelés problémájához még Fügedi 1980; Weyrauch 1976; Rüthing 1986: 26–31; Steenweg 1994: 15–173; Schoch 1997: 41–54.

¹¹ Általános áttekintés, délnémet példákkal Dirlmeier 1978: 503–531.

¹² Rüthing 1986: 15.

¹³ Ellermeyer 1977: 235–271.

¹⁴ Ehhez lásd lentebb a greifswaldi Slupwachter család példáját.

¹⁵ A következőkben leírtakhoz Brosthaus 1972: 7f., 71, 73f.

hitelügylet miatt tönkrement, és ettől kezdve a család kénytelen volt szerényebb körülmények között élni. Fia, Bartholomäus 1551-ben kötött házassága után jegyzőként Greifswaldban telepedett le; minden volt, csak jómódú nem, amikor az első években évi négy guldenért egy üres lakóingatlant bérelt. Három évvel később 350 guldenért szerezte meg az immár saját tulajdonú házát, melynek szükséges felújítása további 150 guldent emésztett fel.¹⁶ Két évre rá, 1555-ben átköltözött Stralsundba, ahol is a városi tanács első jegyzője (*erster Ratssekretär*¹⁷) lett. Amikor 1603-ban meghalt, vagyona 10.000 guldenre rúgott!

Sastrow életútja nem csak a városon belüli és városok közötti térbeli mobilitás vagy a különböző életformák – házbérlet vagy saját tulajdonú lakóingatlan, egész életen át változó vagyoni helyzet – példája, de azt is illusztrálja, hogy a társadalmi pozíció nem kizárólag a gazdasági jólét függvénye volt. Nem szabad alábecsülni az informális és társadalmi kapcsolatrendszerekbe való tartozás jelentőségét, amelyek aztán az egyén saját társadalmi és gazdasági boldogulásának alapját biztosították – Sastrow számára ezek jelentették a talajt, amelyre apja csődbe jutását követően társadalmi felemelkedését alapozhatta.

Egy másik tényezőt is figyelembe kell azonban vennünk. Amennyiben akár egy adott pillanatra vetítve, akár egy hosszabb időszak vonatkozásában meghatározható a vagyon, felmerül a kérdés, hogy milyen kapcsolatban áll ez a jövedelemmel és az életszínvonallal? Első pillantásra az összefüggés a jövedelem és az ebből származó vagyon között magától értetődőnek látszik. Ez azonban nem szükségszerűen van így, és az is teljességgel elfogadhatatlan, hogy következtetéseket vonjunk le egy adott időpillanatban létező vagyonból egy hosszabb periódus során szerzett jövedelemre! Az a városlakó (*Einwohner*), aki adóköteles vagyon híján nem fizetett adót, nem volt szükségszerűen szegény. (E helyütt nem szándékozunk kitérni arra, hogy mit értünk szegénység alatt, és ez hogyan ragadható meg a forrásokban.¹⁸) Mivel ilyen esetekben az állandó jövedelem rögtön felhasználásra került, és nem vált befektetéssé, ezek a városlakók kielégítő életszínvonalon tudtak élni; jövedelemkiesés esetén azonban gyorsan kritikus helyzetbe kerültek. Az ilyen „adómentes létminimum” – hogy némi túlzással egy modern fogalmat használjunk – a háztartás nagyságától függött: egyedülálló személy esetében természetesen alacsonyabb volt, mint egy családban. Amennyiben a jövedelem a mindennapi élethez szükséges összegnél magasabb volt, számolhatunk valamennyi, vészhelyzetekre és idős korra tartalékolt vagyonfelhalmozással is. Így tehát az adófizetők és az adót nem fizetők közötti átmenet lényegében a „létminimumként”, pontosabban a létminimum felső határaként értelmezhető. Természetesen ez alatt a határ

¹⁶ A greifswaldi „örökösödési könyvbe” (*Stadterbebuch*) – egyfajta telekkönyv, mivel az örökölhető házhelyeket, ingatlanjavakat tartalmazza [a szerk.] – 1556-os dátummal van bejegyezve Sastrow neve mellé egy *Fischstraße*-i házvásárlás (AHGr, Rep. 3., Nr. 17, fol. 118v). A bejegyzés valószínűleg késve történt meg, de még időben ahhoz, hogy egy esetleges, a stralsund-i költözéssel összefüggő házeladás létrejöhessen. Igel 2010a: 29.

¹⁷ Az úgynevezett *Ratssekretär*-nek jogi képzettsége is volt, így a helyét valahol az írnok és a jogász között kereshetjük. [A szerk.]

¹⁸ Erre vonatkozóan Schoch 1997: 71–79.

alatt sokan voltak, akik folyamatosan túl alacsony jövedelemmel rendelkeztek, koldulásból szerzett adományokra voltak utalva, és embertelen körülmények között kényszerültek élni. Ugyanakkor az alsó réteg jelentős része, a szolgák, szolgálónyok és céhlegények, akik a háztartásban nem önálló munkaerőként éltek, szinte alig jelennek meg a forrásokban. Az e tekintetben egyedüllálló 1463-as osnabrücki (fej)adóösszeírás (*Vorschossregister*) a belvárosi Butenberg nevű közigazgatási terület (*Laischaft*) 428 háztartásában 222 e csoportba tartozó egyént rögzített; egyes utcákban a háztartásonkénti átlag 1 fő felett volt. Ha ezt összevetjük az e városrészeire vonatkozó vagyoadóval, akkor további érdekes eredményre jutunk: nem kevés olyan háztartás akadt, amely több szolgálával és/vagy szolgálónnyal is bírt, mégis vagy az adóskála legalsó részére rangsorolták őket, vagy egyáltalán nem is fizettek adót.¹⁹ Vajon szegénynek, illetve a társadalom alsó rétegébe tartozónak kell-e tekinteni azt, aki semmilyen adót sem fizetett, ám háztartásában helye volt egy szolgálónyának, céhlegénynek vagy szolgának? A cselédek gazdaságilag függő helyzetben voltak, és csak alacsony jövedelemmel rendelkeztek, viszont a háztartáshoz tartoztak, így szállásuk és étkezésük anélkül is biztosított volt, hogy arra a jövedelmükből költeniük kellett volna.

A vagyoadó alapján történő elemzés a jómódú csoportokról is torz képet ad, mivel a magasabb életszínvonal érdekében hozott jelentős pénzügyi áldozatok, amelyek nem váltak a felhalmozott vagyon részévé, sehol sem kerülnek beszámításra. Kérdés az is, mely vagyonrészek maradtak adózatlanul. Az osnabrücki tanács 15. század közepéről származó rendelete értelmében a fejadó mellett a városon belül és kívül szerzett javakra minden márka után további egy pfenning (0,69%) volt fizetendő; ruhák, ékszerek, lovak, páncélzat, mindennapi használati cikkek, illetve a háztartás számára a következő aratásig szükséges gabona után azonban nem kellett fizetni.²⁰ A ló és a páncélzat tulajdonlása védelmi-biztonsági okokból a város érdeke volt, mint ahogy a kellő mennyiségű gabonatartalék is; hasonló okokra vezethető vissza a szükséges háztartási javak adómentessége. Az „ékszerek” és a „mindennapi használati cikkek” mögött azonban akár nagy értékű ezüst is rejtőzhetett, s a ruházat értéke sem volt mindig azonos. Hasonló gyakorlatra az 1530-as években Stralsundból is van adatunk.²¹ Ráadásul az egyes városokban a különböző vagyonrészeket sem adóztatták egységesen: 1534–1535-ben Stralsundban az általános vagyonra 1%, a zálogügyletek (*Weddeschatt*) és a városi kölcsönök (*Renten*) nyereségére 20% volt a kivetett adó, a földbirtokból származó bevételeknek pedig az egyharmadát kellett befizetni. Noha ebben az időszakban Stralsundban a kölcsönök esetén általában 5%-os kamattal számolhatunk, voltak a 15. század végéről görgetett, még 6–12%-os kamatlábra kötött hitelügyletek is – ezekben az esetekben a kölcsöntőkét 1,2–2,4%-kal adóztatták.²²

¹⁹ StAOs, Dep. 3b. II., Nr. 539. Lásd ehhez még Igel 2002: 146f.

²⁰ Rothert 1938: 97.

²¹ Biederstedt 1993: 10.

²² Biederstedt 1993: 9f.

Különbségekhez vezetett a bevétel forrása is, mivel a kölcsön és az ingatlan-tulajdon mögött ténylegesen az adókörbe bevont vagyoni érték állt,²³ a kereskedelmi és kézműipari tevékenységből származó jövedelemnek viszont csak a vagyongyarapításra fordított részét adóztatták. Mindebből következően az a személy, aki az általa nyújtott hitelek révén biztos bevételi forrással rendelkezett, sokkal több adót fizetett, mint az ugyanakkora jövedelemmel rendelkező kézműves vagy kereskedő, aki ellenben jobban ki volt téve a kockázatoknak és a piaci változásoknak. Természetesen az önálló ipari vagy kereskedelmi tevékenység végzéséhez is szükség volt tőkére, amelyet értelemszerűen vagyonként adóztattak; összehasonlításakor tehát az elérendő nyereség és a kölcsönkamat viszonyát kell figyelembe vennünk. A nyereség megint csak sok tényezőtől függött, aszerint, hogy a tevékenység súlypontja a nagy- vagy a kiskereskedelmen volt-e, vagy esetleg e kettő egy kézben összpontosult. Mindenesetre mindaddig, amíg az egy összegben megváltható kölcsönök a kereskedelem számára tőkeinjekcióként is szolgáltak, az átlagos nyereségnek az átlagos kamatláb felett kellett lennie. Más volt a helyzet a kézművesek esetében, akiknek saját képességeikben és teljesítő-képességükben rejtett a tőkéje.²⁴

Erre példa az osnabrücker Johann Francke esete, aki az 1477 és 1480 között fennmaradt bérelszámolások szerint napi bérért városi építkezéseken napszámosságként dolgozott,²⁵ és ott évi 162–166 napi munkával 1.300 osnabrücker pfenninget keresett. Emellett más munkaadók is alkalmazhatták, hiszen Osnabrückben a vásár- és szabadnapok levonása után évi 260–265 munkanappal számolhatunk;²⁶ Johann Francke tehát a fennmaradó körülbelül 100 nap alatt ugyanazon napibérrel számolva további 800 pfenninget kereshetett, így éves bevétele 2.100 pfenningre tehető.²⁷ Ahhoz, hogy kölcsönügyletekből hasonló bevételre teheszünk szert, 5–8%-os kamat esetén 182–292 márka tőkét kell befektetnünk.²⁸ Az egyetlen fennmaradt 15. századi osnabrücker adórendelkezés értelmében minden márka vagyon után egy pfenninget, így tehát egy ekkora kölcsönként nyújtott tőke után 182–292 pfenninget kellett fizetni. Amennyiben Johann Francke a keze munkájával megkeresett bevételének minden centjét felélte, csak a szokásos 12 pfenning fejadót (*Vörschoß*) kellett megfizesse. A napi bérért dolgozó Johann Francke azonban korántsem volt vagyontalan: rendkívüli vagyonadóként (*Gütliche Kontribution*) 1487-ben 72 pfenninget fizetett.²⁹ Mivel ez esetben az adó mértéke valószínűleg nem érte el a szokásos márkánkénti egy

²³ Jelen esetben a kölcsön alatt az ingatlanvásárlásra nyújtott kölcsön értendő. [A ford.]

²⁴ A bevételekre nézve lásd Dirlmeier 1978: 99–129.

²⁵ Eberhardt 1998: 36; Eberhardt 1996: 92–98. A napszámosság bevételeire Dirlmeier 1978: 129–223; a bér munkásokéra és céhlegényekére Schulz 1985: 325–400.

²⁶ Eberhardt 1998: 23.

²⁷ Az egyházi munkaadók magasabb bért fizettek. Eberhardt 1996: 97.

²⁸ A kölcsönből származó nyereségre Eberhardt 1996: 51.

²⁹ Rothert 1938: 356. Az Ilse Eberhardtnál olvasható 2 schillingnyi összeg téves (Eberhardt 1998: 36).

pfenninget,³⁰ Johann Francke vagyona legalább 72 márkára rúgott – a mindennapi háztartási felszerelések és egyebek nélkül. Ezen felül már 1480-ban háza volt a *Große Straße*-n a *Nikolaiort* nevű kereszttutca és a Szent György-kápolna között, mely után a Szent Gertrúdnak szentelt (bencés apáca)kolostornak évi egy rajnai gulden,³¹ 1487-es árfolyamon 1,5 márka³² kölcsöntörlesztést fizetett. A szokásos kamatok figyelembevétele nélkül, a házat 18,75–30 márka adósság terhelte, amellyel már meg is határoztuk annak legalacsonyabb értékét.³³ Alacsony kamatok esetén a hitelre történő vásárlás gazdaságilag megfontolt lépés volt, és sokaknak talán az egyetlen lehetőség, hogy házat szerezzenek. Ezen kívül Johann Franckénak volt még egy kertje is, amelyért a tanácsnak 1479-ben 10 schillinggel tartozott.³⁴ Mindezek után felmerül a kérdés, hogyan illeszthető be Johann Francke bármilyen társadalmi szerkezeti modellbe? Napszámos volt, de egyben háztulajdonos is, aki vagyongyarapítási céllal tudott pénzt félretenni. Egyéb bevételi forrásairól vagy az életszínvonaláról sajnos nincs információnk; az utóbbi attól is függött, egyedül élt-e, vagy volt családja, amelyről gondoskodnia kellett.³⁵ Ha házas volt, felesége révén esetleg egyéb bevétellel is rendelkezett. Mindenesetre kizárólag napszámos volta miatt a társadalom alsó peremére helyezni őt bizonyosan hiba volna, hiszen jövedelme mindenképpen magasabb volt annál, mint amennyi a pusztá létfenntartáshoz szükséges. Az osnabrücki nagytanácsban ülő huszonkét, a politikailag aktív kézművescéheket képviselő céhmesterekből három 1487-ben nem fizetett több adót, mint Johann Francke.³⁶

A *Vorschöß* (fejadó) tulajdonképpen azok bevételeinek megadóztatását célozta, akik nem rendelkeztek elegendő vagyonnal, de nem jövedelemadó volt, ahogyan azt Jürgen Ellermeyer közvetve feltételezte,³⁷ hiszen nem a jövedelem nagyságától függött. Mint fejadó anyagi helyzetre való tekintet nélkül mindenkit terhel – igaz, hogy annak, aki semmilyen vagyonnal sem rendelkezett, a *Vorschöß*-t az aktuális bevételeiből kellett kiegyenlítenie.³⁸ Ha eme adó összegét, mint például

³⁰ Igel 2001: 284f.

³¹ StAOs, Rep. 2., Nr. 164., fol. 1r.

³² Eberhardt 1996: 21.

³³ A tanácsháza (*Rathaus*) építése miatt az 1487–1488-ban megvásárolt házak értéke 33 rajnai gulden (44 márka) és 144 márka között volt. Eberhardt 1996: 98.

³⁴ Eberhardt 1996: 316.

³⁵ A mindennapi élet költségeire és a téma kutatásának lehetőségeire Dirlmeier 1978: 427–490; Schulz 1985: 400–442; Eberhardt 1998: 34–42.

³⁶ Rothert 1938: 345f. A nagytanács összetételére lásd alább a 48. jegyzetet. [A szerk.]

³⁷ Ellermeyer 1980b: 294.

³⁸ Az adózáskor figyelembe vett jövedelemre délnémet példák alapján Dirlmeier 1978: 511–519. Zürichben 1417-ben a kézműipari tevékenységből származó, jövedelemtől függő (*ze nemmen nach gelegenheit des gewerbes*) vagyonadó kivételét rendelték el azon személyekre, akik „elegendő adóztatható vagyonnal ugyan nem, de drága ruhákkal és sikeres üzlettel (*gewerb*) rendelkeztek” (Dirlmeier 1978: 512). Hasonlóan intézkedtek Frankfurtban a 14–15. században, ahol az előírások szerint a házak után a kiadásból származó nyereség arányában kellett adót fizetni (Dirlmeier 1978: 514). Szintén Frankfurtban a nem kézműves vagyonbirtokosok 1382-ben 50 gulden vagyon felett kötelesek voltak páncélzattal rendelkezni; kézművesek esetén ez a határ 30 gulden volt (Dirlmeier 1978: 511).

Höxterben, háztartásonként évi 5 schillingben állapították volna meg,³⁹ akkor az a legalsóbb társadalmi csoport bevételeinek folyamatos kimerítését jelentette volna. Ha nem abból indulunk ki, hogy a fejadó kivetése rejtett elszegényedéshez vezetett, akkor azt kell feltételeznünk, hogy azoknak az aktuális jövedelme, akik csak a *Vorstoß*-t fizették, a pusztá létfenntartásnál többre kellett, hogy elegendő legyen. A Höxterben 1500 körül szokásos márkánkénti egy pfenninggel számolva a *Vorstoß* összege a vagyoadóként (*Hauptschatzung*) 5 márkányi vagyon után fizetett adónak felelt meg.⁴⁰ Társadalmi szempontból ez akkor válik érdekessé, amikor egyes személyek csökkentett *Vorstoß*-t fizettek, vagy – például „*pauper*” megjegyzéssel – teljesen adómentesek lettek.⁴¹

A jövedelem, vagyon és társadalmi helyzet kapcsolata ráadásul rendszerint az életutat is követte. A munkavállalás első éveiben a vagyon gyarapszik, ezt követően hosszabb ideig – amíg az összes gyerek a háztartásban él, különösen miután azok részt tudnak venni a munkában – a csúcsponton stagnál, majd a családból kiváló gyermekek kifizetésével csökkenni kezd;⁴² a keresőképeség megszűnése pedig akár a vagyon nagymértékű felélésével is járhat.⁴³ A vázolt görbeingadozások lefolyása és azok erőssége nagyban függ a kereset és bevétel jellegétől (kézműves vagy kereskedelmi tevékenység, illetve ingatlanbirtok vagy kölcsönből származó jövedelem) és a társadalmi kapcsolatrendszerben elfoglalt helyzettől. A gazdaságilag gyengébb csoportok és azok esetében, akik a kenyérkeresésben saját munkaerejükre voltak utalva, a görbe jóval hamarabb elérhette a mélypontot.⁴⁴

A vagyon forrásadottságoktól és az adózás módjától függően egy, szerencsés esetben néha több időpillanatban is többé-kevésbé pontosan meghatározható. A látszólag konkrét számok mögött azonban számos bizonytalansági tényező rejtőzik. A jövedelem és a tényleges életszínvonal közötti, nem éppen problémamentes összefüggésre fentebb már utaltunk, mint ahogy Sastrow példáján az életút különböző szakaszait is nyomon követtük. A városi társadalmon belüli helyzet tehát különösen összetett kérdés. Amint az a bemutatott életutakból kitűnt, mindenképpen szükséges volna a vagyongyarapodást és -vesztést hosszabb időszakon át figyelemmel kísérni, ez azonban sok esetben a forrásadottságok miatt lehetetlen; ráadásul egy nagyobb társadalmi csoport vizsgálata hatalmas munkával jár.⁴⁵ Pedig éppen ez az adóösszeírások alapján lefolytatott, a városi társadalom szerkezetére irányuló kutatások *conditio sine qua non*-ja, amennyiben ezek célja, hogy az egyéneket vagyonuknak megfelelően valamilyen rendszersémában helyezze el. Hasonlóan fontos a társadalmi kapcsolatok, a társadalmi csoportba tartozás és az ezekből az egyén, illetve a társadalmi csoportok

³⁹ Rütthing 1986: 29.

⁴⁰ Rütthing 1986: 28.

⁴¹ StAOs, Dep. 3b. II., Nr. 541.

⁴² A család szerepére Maschke 1980; Mitterauer 1992: 256–300.

⁴³ Hammel 1987: 126.

⁴⁴ A példákat hozzá lásd Igel 2010a: 180–231.

⁴⁵ Például Rütthing 1986.

számára adódó lehetőségek számításba vétele. A társadalmi csoportnak azonban semmi köze sincs valamiféle rétegmodellhez, hiszen a csoport már önmagában is mind társadalmi, mind gazdasági szempontból differenciált, de mint tanács, kézművescéh vagy kereskedelmi testület zárt kört alkot, amelynek egyébként más társadalmi csoportokkal nem csak összeköttetései, de átfedései is vannak.⁴⁶

Az egyes kézműves- és kereskedőcsoportok közötti, részben már tárgyalt nagy vagyoni különbségeket Heinrich Rütting a hoxteri 1482–1517-es adójegyzékek (*Schoßregister*) alapján szemléletesen bemutatta. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk, ha ezen társadalmi csoportok egyes tagjainak vagyongyarapodását vizsgáljuk.⁴⁷ Bár az 1487-es osnabrücker rendkívüli vagyonadó (*Gütliche Kontribution*) csak egy rövid időszakra értelmezhető, mégis hasonló szóródásra utal. Az összesen 1529 nyilvántartásba vett adófizető átlagos adója (*Schoß*) 145,9 pfenning volt. A nagytanácsban ülő huszonkét – a tizenegy politikailag aktív kézművescéhet (*Elf-Ämter*) képviselő – céhmester a 441,8 pfenninges átlaggal ennek csaknem a háromszorosát fizette, ám ez még mindig jóval elmaradt az ülésező tanács (*sitzender Rat*) és az öregek tanácsának (*alter Rat*) huszonöt képviselője által fizetett, átlagos 1.931 pfenningtől.⁴⁸ Amíg utóbbi csoportból a „legszegényebb” adója 576 pfenningre rúgott, addig a céhmesterek között jóval nagyobb szórás mutatkozott. Közöttük a legtöbbet 1.440 pfenninggel Sweder Nolleke fizette, aki feltehetően a kovácsok egyik céhmestere volt, hiszen a városnak ólmot és vasláncot szállított.⁴⁹ Öt nagy különbséggel követte a 864 pfenninggel adózó, vélhetően mészáros Helmich Knochenhouwer, majd Roleff Honeborch pék⁵⁰ és Bernd von Selxen kiskereskedő következett 720–720 pfenninggel.⁵¹ Három céhmester, Ludeke von Horsten, Gerd Redeker és Lambert Wolteking azonban 72 pfenninggel épp a felét fizették annak, amit egy átlagos adófizető, a Sweder Nolleke által befizetett összegnek pedig mindössze a huszadát. Ugyanakkor a nagytanács tagjaként mind a 22 céhmester részt vett a politikai döntéshozatalban – legalábbis azon igen nagy horderejű kérdések megvitatásában, amikor nem lehetett a kisebb tanács kizárólagos felelőssége alapján döntést hozni.⁵² A céhmesterek tehát (politikai) kommunikációs terek és hálózatok részei voltak, kapcsolatok-

⁴⁶ A társadalmi csoportokra Igel 2010a: 167–169.

⁴⁷ Rütting 1986: 151–239.

⁴⁸ Rothert 1938: 345f. Az ülésező tanácsba (*sitzender Rat*) 16 tanácsos, 22 céhmester és 16 kerületi képviselő (úgynevezett *Wehrgeschorenen*) volt delegálva (12 az Óvárosból – *Altstadt* – és 4 az Újvárosból – *Neustadt*). A 22 céhmester a 11 politikailag aktív céh képviselője volt, azaz egyes céhek, például az Újvárosban székelő gyapjúszövők, akik mellel a városban a legnagyobb céhet alkották, nem rendelkeztek képvisellel. A nagytanács az ülésező tanácsból és az öregek tanácsából állt. Az öregek – avagy bölcsök – tanácsának (*alter Rat*) nem volt meghatározott taglétszáma, e testület tagjai a korábbi tanácsosok voltak, akik ebből a pozícióból már nem kerülhettek vissza az aktív tanácsba. [A szerk.]

⁴⁹ Eberhardt 1996: 362, 491.

⁵⁰ Fink (Hrsg.) 1927: 121f.

⁵¹ StAOs, Dep. 3a. 1. XII., Nr. 407 – 1494. április 26.

⁵² Az osnabrücker tanács összetételéhez Poeck 2006: 104–126.

kal és befolyással rendelkeztek, amelyek segítségével erősíteni tudták gazdasági és társadalmi helyzetüket.

Ilyen különbségek az egyes mesterségek képviselői között is előfordultak, ahogy azt a *Gütliche Kontribution* összeírásában azonosítható 39 pék példája is jól illusztrálja.⁵³ A két céhmester, Roleff Honeborch és Detmar Leffardinck a befizetett 720 illetve 576 pfenninggel a 22 céhmester között is a gazdagabbak közé számított, s ez igaz a szintén 720 pfenninggel adózó Bernd Yossinckhus-ra is. A 39 pék által fizetett adó 179,4 pfenninges átlaga szintén az összes adófizető átlaga felett van, ám 19 pék ennek a felét vagy még kevesebbet fizetett. Sőt, hárman csak a 12 pfenninges minimummal adóztak, mely az Osnabrückben szokásos fejadó (*Vorschofß*) összegének felelt meg. Egyikük a jegyzékben kimondottan *pauper*-ként szerepelt.⁵⁴

Jürgen Ellermeyer nemrégiben a városi zavargások vizsgálatának lehetőségeiről értekezve ismételten a rétegre, mint eszközre hívta fel a figyelmet.⁵⁵ Ez a megközelítés azonban egy már meghaladott réteg- és társadalomfelfogást tükröz, hiszen ilyen esetekben általában a városvezetésben való részvétel vagy egy, a közjót szolgáló uralom visszaállítása volt a tét, de semmi esetre sem az irányító csoportok álltak szemben a hatalomból kizártakkal, még kevésbé az alsó rétegek a felsőkkel. A „réteg” melletti érvelés a társadalmi forrongások egy modern modelljét húzza rá egy olyan társadalomra, amely azt ebben a formában bizonyosan nem ismerte. Talán még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a „szegények vagyunk, bár szívesen lennénk gazdagok” csatakiáltás nem az anyagi értelemben vett szegénységre utal, hanem a városi politikában való – közvetlen vagy a családi, gazdasági kapcsolatrendszer, klientéla-kapcsolatok hozadékaként közvetett – részvétel lehetőségének hiányára.⁵⁶

TÉRBELI POZÍCIÓ A VÁROSBAN

A társadalmi helyzet problematikájával szorosan összefügg a térbeli pozíció kérdése. Az ideális természetesen az lenne, ha egy adott személyhez pontosan meghatározható és körülhatárolható házhelyeket tudnánk rendelni; ez azonban csupán az adóösszeírások adatai alapján aligha lehetséges. Az első, ámde megoldható problémát az adóösszeírás városon és utcákon belüli útvonalának meghatározása, vagyis az adóbeszedés sorrendje jelenti.⁵⁷ Azt a kérdést már nehezebb megválaszolni, hogy az adómentességet élvező lakosok és polgárok megjelentek-e az

⁵³ A 43 Jürgen Bohmbach által említett pékről (Bohmbach 1972: 48) az alapos kutatások ellenére sem tudunk semmit. Pékekről listát a cég 1483-as statútumában találunk (Fink (Hrsg.) 1927: 121f).

⁵⁴ Igel 2002: 142, 1. táblázat.

⁵⁵ Ellermeyer 2005: 24f.

⁵⁶ Ehhez osnabrücki példaként Igel 2010b: 161–176.

⁵⁷ Lásd még Schoch 1997: 19–30; Igel 2004: 30f.

adott összeírásban.⁵⁸ Ez utóbbi esetben az utcán belüli „lyukak” nehezen érzékelhetők, s az üresen álló házak is gyakran észrevétlenül maradnak. Noha adóslevelek (*Rentenbrief*) és adás-vételi szerződések segítségével (hatalmas munkával) rekonstruálható a tulajdoni helyzet, bérbeadott házak tekintetében – és ilyenek nagy számban voltak – az azonosítás meglehetősen nehéz, mivel az oklevelek a tulajdonost, az adóösszeírások viszont természetesen a lakót nevezik meg.⁵⁹ Ehhez jönnek még azok a bérlők, akik a bérbeadóval közös házhelyen éltek, de mint önálló háztartás adót fizettek.⁶⁰

Egész várost lefedő, pontos házhelymeghatározás – talán a kisvárosok kivételével – aligha lehetséges, mint ahogy az eredmények sem lennének arányban a szükséges munkabefektetéssel. Amennyiben eltekintünk a régészeti és építészettörténeti adatokkal való összevetéstől, megelégedhetünk egy relatív topográfiaiával, amely a vizsgált szereplőket egy adott utcarészen megközelíthető pontossággal lokalizálja.⁶¹ A szociátopográfiai kutatások szempontjából ugyanis nem az a döntő, hogy az egyes házhelyek miben különböznek egymástól, hanem az, hogy a város egyes utcái és területei – vagyis a különböző részterek – hogyan viszonyulnak egymáshoz.

EGY MÁSIK ÚT: A LÜBECKI VÁROSKÖNYVEK ÉS A VÁROS MINT TÁRSADALMI TÉR

A fentiekben az adóösszeírásokra fókuszáltunk, vessünk most egy pillantást a telekkönyvekként értelmezhető lübecki városkönyvekre mint a város társadalmi térszerkezetének forrásaira.⁶² Az adójegyzékektől eltérően ezekben ugyan kizárólag a telekbirtokos lakosok szerepelnek – pénzben általában nem nevesített – (belvárosi) ingatlanvagyonukkal, ám ez esetben lehetőség van az ingatlan- és vagyoni helyzet hosszú távú, folyamatos megfigyelésére. A telektulajdonosok nem saját maguk által lakott birtokai alapján meghatározhatók azok a területek, amelyeket tipikusan bérlők laktak; a bérlők jövedelmére, vagyonára, foglalkozására és ezek alapján társadalmi csoportba történő besorolására vonatkozó következtetéseket azonban egyéb források bevonása nélkül nem tudunk levonni.⁶³ A lübecki városkönyvek alapján első lépésként néhány lübecki utca és társadalmi

⁵⁸ Érdekes módon az osnabrücker Óvárosra vonatkozó 1463-as, igen részletes adóösszeírásban a Szent Katalin templom közelében fekvő néhány beginaház adómentességet élvező lakóját fel tüntették, a templom ugyanezen utcában lakó klerikusait ellenben nem. StAOs, Dep. 3b. II., Nr. 539.

⁵⁹ A bérlőkre Igel 2010a: 253–260; Igel 2002: 153–156.

⁶⁰ A 19. – szerencsésebb esetben 17. vagy 18. – századi viszonyokból való visszakövetkeztetés problémájára terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányban nem térünk ki. Igel 2004: 30f.

⁶¹ Rütting 1986: 16–19.

⁶² Ehhez alapvetően Hammel 1987; Igel 2010a; Igel 2006a.

⁶³ A bérlőkre és arányukra a teljes lakossághoz képest: Fehse 2005: 265–308; Igel 2010a: 253–260, további irodalommal; Igel 2002: 153–156.

1. ábra

Greifswald építészeti struktúrái 1400 körül

csoport társadalomtopográfiai elemzése történt meg,⁶⁴ amíg Greifswald esetében ezt „a telektulajdon társadalomtörténete a városban” megközelítést némileg módosított formában az egész városra alkalmazták.⁶⁵ A rostocki óváros vonatkozásában a városkönyv bejegyzései szerencsésen kombinálhatók a már igen korai időszaktól kezdve folyamatosan ránk maradt adóösszeírások adataival.⁶⁶

Noha a bérlők kizárása az elemzésből hátrányt jelent, a városi könyvek olyan információkat rejtenek, amelyek hosszú távon alapos betekintést engednek a városi térbe, és lehetővé teszik e tér szereplőinek megismerését. Nem csak a telekügyletben részt vevő személyekről és az érintett tulajdonok fekvéséről szolgálnak információkkal, de ezeket a pontos azonosítás érdekében gyakran részletesen be is mutatják. A szokásos *domus* vagy *hereditas* kifejezésekkel szemben olyan kategóriák szerepelnek bennük, amelyek az adott épületet ereszesként (*Traufenhau*s), fa- vagy kőházként, netán bódéként (*Bude*) jellemzik, de említésre kerülnek egyéb építmények is, mint kovácsműhelyek, sütődék (amelyek felvételénél a tűzveszély játszott szerepet), gabonaraktárak, csűrök, istállók és hasonlók.⁶⁷ Az ilyen épületleírások előfordulása a forrásokban természetesen esetleges: nem csak azért, mert említésük egy adott jogügyletbe kapcsolódott, hanem azért is, mert az írnok számára valami oknál fogva ésszerű kellett, hogy legyen az ügylet tárgyának pontos leírása. A városkönyvek azonban még e megszorítások mellett

⁶⁴ Hammel 1987; Hammel-Kiesow 1993; Hammel-Kiesow 2005.

⁶⁵ Igel 2010a; az idézetre: Ellermeyer 1980a: 71.

⁶⁶ Hamelmann 2009.

⁶⁷ Hammel 1987: 101f; Igel 2010a: 83–96, illetve 124–133.

is betekintést engednek a városi tér építészeti struktúrájába és annak fejlődésébe, s az adóösszeírásoktól eltérően háromdimenziós képet adnak a városról (1. ábra). És bár a leírásokban rejlő „életlenségekkel” számolnunk kell, régészeti és építészettörténeti eredmények felhasználásával a kép élesíthető, miközben az általános régészeti és építészettörténeti jellemzőket az egész városra kivetíthetjük.⁶⁸

A városi tér építészeti struktúrájára vonatkozó adatok, különösen a különböző építészeti formák városon belüli eloszlása a városi tér társadalom- és foglalkozás-szerkezeti felépítését tükrözik. Így tehát ezek rekonstruálása nagyban hozzájárul a városra vonatkozó társadalomtopográfiai kutatásokhoz, különösen, ha a vizsgálatok eredményeképpen a tér változásai is megragadhatók. Ezen a ponton azonban felmerül a probléma, hogy mit értsünk a város esetében a „tér” fogalma alatt? Indulatokat korbácsoló és vitatható „városfelfogásban” már a várostervező Ernst Schirmacher is foglalkozott a térrel, ő azonban egy alárendelt, kiszolgáló funkciót tulajdonított neki, s azt a várost felosztó és rendező, annak területeit és részeit összekötő elemként értelmezte.⁶⁹ A *spatial turn* azonban a tér fogalmát Schirmachernél jóval tágabban fogja fel, és azt a háromdimenziós város fontos kategóriájaként, valamint kommunikációs térként határozza meg.⁷⁰ A tér egybefoglalja a városi elemeket és területeket, ennek segítségével válik a város egyáltalán megfogható entitássá; összeköti a város pusztán építészeti és funkcionális struktúráit a lakossággal, annak társadalmi rétegződésével, szövetségi vagy épp ellenségi rendszereivel. Ebből kiindulva és Pierre Bourdieu gondolatmenetét követve a fizikai tér (maga a város) és a társadalmi tér (a városi lakosság szerkezete) között kölcsönhatás figyelhető meg: a társadalmi tér a fizikai tér tulajdonbavétele révén jön létre.⁷¹ E rendszerben a társadalmi tér nem más, mint „társadalmi csoportoknak a gazdasági, társadalmi és kulturális tőke feletti ugyanolyan vagy eltérő rendelkezése alapján történő meghatározása, amely a hasonló vagy az eltérő szokásokban mutatkozik meg”.⁷² A városképre vetítve mindez a társadalmi kapcsolatok rendszerét (és azok hiányát) jelenti, amely a lakóhely megválasztásában és megválasztásának lehetőségében jut kifejezésre – így válik a kapcsolatrendszer városképfőmáló tényezővé. A szokások meghatározzák a lakóhelyet,⁷³ s mivel ez utóbbi a városrészek építészeti struktúrájának szerves részévé válik, szinte megváltoztathatatlanul állandósul a térbeli felosztás.⁷⁴ Alapvető változások csak a városi társadalomban, s ezáltal a városi térben bekövetkezett változásokkal együtt állhatnak be, így nem csak a városi társadalom vonatkozásában rendelkezésre álló információkból lehet arra következtetni, hogy a város alaprajzához (*Stadtplan*) milyen társadalmi viszonyok társultak, de e viszonyok építészeti

⁶⁸ Noha csak néhány greifswaldi háztömb és telek vonatkozásában, de ilyen közös munka példája: Ansoorge – Igel – Schäfer – Wiethold 2002; illetve Samariter – Igel – Schäfer 2002.

⁶⁹ Schirmacher 1988.

⁷⁰ Igel 2010a: 19–22, illetve 157f.

⁷¹ Bourdieu 1991: 29.

⁷² Löw 2001: 181.

⁷³ Bourdieu 1991: 32.

⁷⁴ Löw 2001: 180–183.

emlékei, illetve a városkép kialakításának történetileg hagyományozott módja is alapvető forrásértékkel bír. Természetesen a városkép alakulása szempontjából nem csak adott csoportok lakóhelyválasztása meghatározó, de mindez fordítva is igaz: a topográfiai adottságok és a megszilárdult (vagy éppen változó) építészeti struktúrák hasonlóképpen befolyásolják az egyes társadalmi csoportok választását. Így jön létre tehát a fizikai és társadalmi tér közötti kölcsönhatás, mely viszonyrendszerben a tér a város társadalmi kategóriája.

A társadalmi kategóriaként felfogott városi tér szomszédságok, városrészek, általános kommunikációs terek rendszereként, a város társadalmi hálózatának talajaként írható le. Ide tartoznak még további, kevésbé a tényleges épített térhez kötődő szintek is, mint például a rokonság, illetve egyéb kapcsolatok révén a kézműves céhekbe és kereskedelmi társaságokba, a tanácsba vagy valamely meghatározott egyházi közösségbe való tartozás. Plébániák esetén természetesen a topográfiai dimenzió is egyértelmű, de – amint azt a temetkezési helyekre vonatkozó kutatások kimutatták – a plébániatemplom és a lakóhely elhelyezkedése között nem volt szükségszerű a kapcsolat. A plébániatemplom igazodhatott a tágabb értelemben vett család legfontosabb rezidenciájához is, ez által pedig egy szélesebb térbeli kapcsolat jött létre.⁷⁵

Az itt röviden felvázolt elméleti alapokon nyugszanak azok az elemzési lehetőségek, amelyek a városi lakosság és az építészeti elemek társadalmi jegyeinek feltérképezését célozzák, s amelyek által betekintést nyerhetünk a cselekvés különféle tereibe. A városi élet szereplői nem csak gazdaságilag, az ingatlanpiacon, hanem a város terében is aktívan jelen voltak, lakóhelyük kiválasztásával a városi – s ezzel együtt a társadalmi – térben is pozícionálták magukat. Ezt a fajta, egyértelműen kultúrtörténeti megközelítést a következőkben greifswaldi források felhasználásával a városi térbeli és társadalmi mobilitás példáján mutatjuk be. A kettő egymással szorosan összefüggött, mivel a költözések, amennyiben az egyén a várost nem véglegesen hagyta el, egy adott társadalmi téren belül vagy különböző terek között történtek.⁷⁶ Utóbbi esetben a költözés egy új, másik kommunikációs térbe való bekapcsolódással is járt. Olyan lépés ez, amely tudatos döntésként és a város társadalomtopográfiai szerkezetében való tudatos pozícionálódásként fogható fel, legalábbis abban az esetben, ha nem egy megromlott gazdasági helyzetből adódó, társadalmilag szegényebb környezetbe való, alapvetően csak korlátozottan irányítható lecsúszást jelentett. A belvárosi mobilitás lehetett a társadalmi felemelkedés és a lesüllyedés kifejeződése is – akárcsak ma –, és jelenthetett arra irányuló kísérletet is, hogy valaki bizonyos kommunikációs terekbe és hálózatokba bejusson, tekintet nélkül arra, sikerrel járt-e.

A városi társadalmon belüli felemelkedés vagy lecsúszás problémája visszavezet a bérlőként élő háztartások kérdéséhez. Noha a városkönyvek néhány ritka kivételtől eltekintve hallgatnak a bérlőkről, a greifswaldi „kamarakönyv”

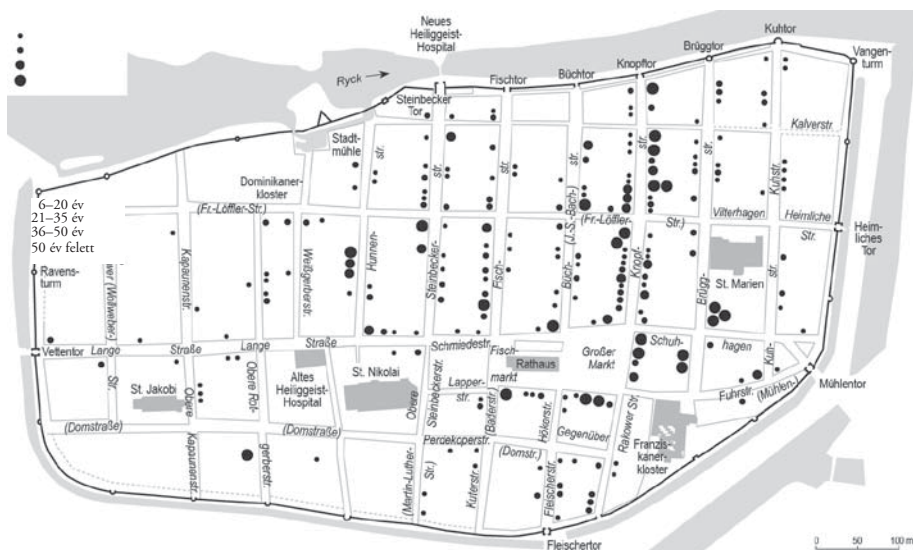
⁷⁵ Igel 2006b: 75–77.

⁷⁶ Labahn 2006: 112–134.

(*Kämmereibuch*) bejegyzései némi betekintést engednek e csoport életébe. A forrásban név szerint említésre kerültek azon bérlők, akik 1361 és 1411 között a város tulajdonát képező épületekben laktak.⁷⁷ Mindezzel együtt a forrás csak a bérlők időleges lakóházára vonatkozóan nyújt információt, költözés esetén, amennyiben az saját ház megszerzésével állt kapcsolatban, a mobilitás irányára, a „hova?” kérdésre nem kapunk választ. Saját házból bérleménybe költözés esetét mutatja be Wichard Vredeland városi tanácsos példája: ő, miután valamikor 1356 és 1358 között eladta a *Knopffstraße*-n lévő, egyetlen saját tulajdonú kőházát, 1361-től egészen 1386-ban bekövetkezett haláláig egy, a *Fischtor*-nál fekvő városi ház bérlőjeként szerepel a kamarakönyvben.⁷⁸ A megváltozott lakáshelyzet valószínűleg már önmagában presztízsvesztéssel járt; a költözéssel pedig Vredeland térben is a város periferiájára szorult, noha még mindig annak a tanácsos családok által lakott részén maradt.⁷⁹ (2. ábra).

2. ábra

*A greifswaldi tanácsosok telektulajdonlása 1351 és 1450 között
(a tulajdonlás időtartama szerint)*

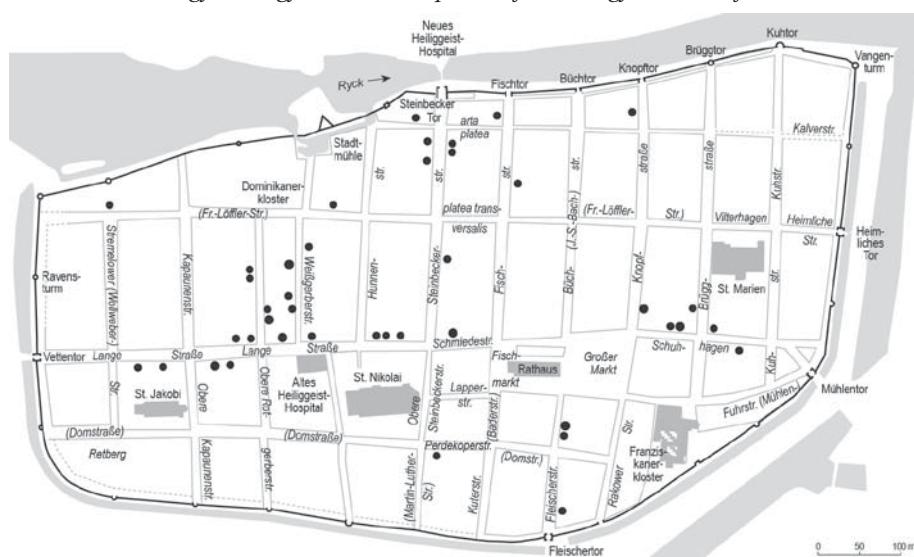
⁷⁷ AHGr, Rep. 3., Nr. 33. Igel 2010a: 257–260. Lásd még Fengler 1936.

⁷⁸ Igel 2010a: 164.

⁷⁹ Feltűnő ugyanakkor, hogy Wichard Vredeland városi telektulajdonának – a tanácstagság alapvető feltételének – bizonyíthatóan teljes elvesztése ellenére még negyedszázadon át, egészen haláláig tanácsos maradt. Lübeckben a telektulajdon elvesztése automatikusan vont maga után a tagság elvesztését. Lutterbeck 2002: 143f.

3. ábra

*A greifswaldi cipészek telektulajdonlása 1351 és 1450 között
(két vagy több egymást követő cipésztulajdonos nagyobb körrel jelölve)*

Azt, hogy a bérlők és a telektulajdonosok csoportja közötti „átjárás” mennyire problémamentesen zajlott, a lókereskedő Wessel Santkoger példája illusztrálja: 1380-ban Santkoger eladott egy, addig bizonyára általa lakott házhelyet a *Steinbeckerstraße*-n, majd még ugyanebben az évben egy, a *Brüggasse* felső részén fekvő ház bérlőjeként említi, végül 1381-ben a *Rakower Straße*-n szerzett házat, ahol aztán haláláig lakott.⁸⁰ Egy éven belül tehát kétszer is költözött, a rövid bérleti idő a két hosszabb ideig tartó háztulajdonlás közti átmeneti időszaknak tekinthető; a *Steinbeckerstraße*-ről *Rakowerstraße*-ra való költözés oka nem világos.

Többet tudunk a Kogeler kézműves család greifswaldi ingatlanpiacon való aktivitásáról, házeladásairól és -vásárlásairól. Az először 1376-ban cipészként említett Nikolaus Kogeler⁸¹ ekkor még bérlő, 1380-ban a *Lange Straße*-n a *Rot-* és a *Weißgerberstraße* betorkollásánál vett egy ereszes házat, valamint a *Rotgerberstraße*-n még egyet, amely a háztömbön belül határos volt az előbbivel. 1392-ben egy további ház jutott a tulajdonába a *Schmiederstraße*-n, a piactól nem messze, s ettől fogva minden jel szerint itt lakott. Halála után, 1412-ben három fia felosztotta egymás között az ingatlanvagyonát: az apjával azonos nevű és szintén cipész Nikolaus a *Lange Straße*-n lévő ereszes házat örökölte, az ismeretlen foglalkozású és 1412 után Greifswaldban már nem kimutatható Martin

⁸⁰ Igel 2010a: 230.

⁸¹ Igel 2010a: 211–214, 303–308, 308f.

anyjával közösen kapta meg a *Rotgerberstraße*-i, a kenyérét szabóként kereső Johann pedig a *Schmiedestraße*-i épületet. Legkésőbb 1428-ban már Martin házhelye is Nikolausé volt, amelynek egy részét Nikolaus 1437-ben elidegenítette, majd három évvel később az időközben elhalálozott Johann fivérének gyermekeitől a *Schmiedestraße*-i ingatlant is megszerezte. Mivel 1443-ban eladta az addigi lakóházát a *Lange Straße*-n, úgy tűnik, apjához hasonlóan ő is átköltözött a tímárnegyedből a piac közelébe.

Ha vetünk egy pillantást a greifswaldi cipész telektulajdonainak felosztására (3. ábra), láthatjuk, hogy az apa, majd fia is mind a tímárnegyedben, mind a piacnál céhtársai közelében telepedett le. Mégis volt különbség a két helyszín között: a cipészek tulajdonában lévő házhelyek a tímárnegyedben gyakran „mellékrezidenciaként” szolgáltak, vagyis a tulajdonosok nem ott laktak, azt csak műhelyként használták.⁸² Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a greifswaldi cipészek számára engedélyezték, hogy saját telken, saját használatra bőrt készíthessenek ki, mely jog korábban csak a tímárokat illette meg.⁸³ Ugyanez áll a városkönyvekben megfigyelhető jelenség mögött is, hogy tudniillik a cipészek fokozottan igyekeztek a tímárnegyedben házhelyet szerezni. A Kogeler család e „trenddel” épp ellentétes irányba mozgott, hiszen az alapvetően műhelyekkel övezett területről költöztek el oda, ahol a jómódú cipészek éltek.⁸⁴

Már a cipészek példáján is felfedezhető a tímárnegyedre és a piac környéke orientálódás, a gyapjúszővők esetében pedig még egyértelműbb koncentrációval van dolgunk a *Kapaunenstraße* vonatkozásában (4. ábra). Ennek bizonyítéka egyrészt a gyapjúszővők telektulajdonlása, másrészt egy 1445-ös rájuk vonatkozó városi tanácsi határozat, amely megtiltotta, hogy „a *Kapaunenstraße*-ről a piacra vagy a piacról a *Kapaunenstraße*-ra [ute der kappunstrate bi den market edder van den markede in de Kappunstrate]” szöveget vigyenek. Az intézkedés azt célozta, hogy az áru ne kerülhessen ki a tanács ellenőrzése alól, de egyszerűs mind a gyapjúszővők kiskereskedelemtől való távoltartására is szolgált.⁸⁵

Figyelembe véve a szövetségésítés eme egy utcára való korlátozódását, még szembeötlőbb a Slupwachter gyapjúszővő család példája, mely igencsak eltért a szokásos modelltől.⁸⁶ Albert Slupwachter negyedévente fizetett adójával először 1377-ben fordul elő a kamarakönyvben mint gyapjúszővő; két évvel később házat vett a *Kapaunenstraße*-n, 1381-ben pedig fia, Hermann követte a mester-ségben. Hermann a kamarakönyvben az apja által fizetett összeg háromszoro-

⁸² Igel 2010a: 286–296.

⁸³ Krause – Kunze 1900: 130f. Ehhez lásd még Igel 2010a: 216; Becker – Bulach – Müller 2004: 107f.

⁸⁴ A szőrmekészítők, a kovácsok és a szabók mellett a cipészek tartoztak az úgynevezett „négy céh” (*Vier-Gewerken*), azaz a vezető greifswaldi céhek közé. Igel 2010a: 253.

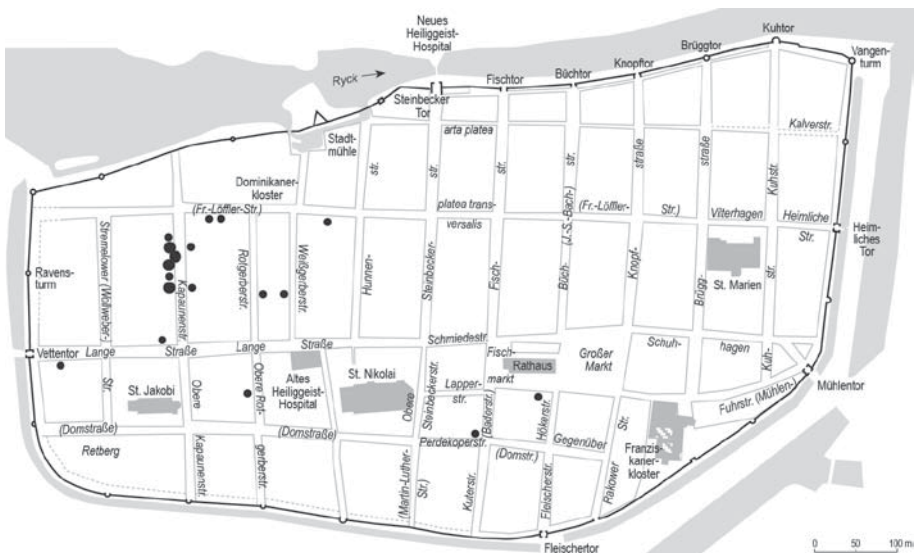
⁸⁵ Krause – Kunze 1901: 151–155; Igel 2006a: 292–294.

⁸⁶ A következőkhöz Igel 2004: 21–24; Igel 2006a: 295f.

sával szerepel, vagyis jelentősen kiépítette a vállalkozást. Ennek bizonyítéka az is, hogy 1392-ben újabb házhelyet vásárolt a *Kapaunenstraße*-n, öt évvel később pedig egy gabonataróval rendelkező, kőből épült sarokházhhoz jutott a *Kuterstraße*-n, azaz a piac közelében. 1399-ben eladta apja házát, és még 1403-ban megvette utolsó ingatlanát a piacnál, amelyben haláláig lakott. A *Kapaunenstraße*-ról a piac közeli *Kuterstraße*-ra költözéssel Slupwachter „titulusa” is megváltozott: a városi könyvekben a korábbi *lanifex* 1407-ben, amikor az örökségét felosztották, már *dominus* Hermann Slupwachterként szerepel. A megváltozott lakóhely és titulus a társadalmi felemelkedés jele, amely lehetővé tette Hermann Slupwachter számára, hogy kilépjen korábbi térbeli környezetéből, és új kapcsolatrendszerre tegyen szert. Az, hogy e felemelkedés minek köszönhető, a forrásokból nem derül ki. Hermann fia, Johann, aki minden jel szerint az atyai házban, a piacnál lakott, apjától „örökölt” városbeli pozícióját tovább erősítette: amikor az 1420-as években másodsor is házasságra lépett, (I.) Hinrich Rubenow polgármester lányát vette feleségül és ezzel rokon kapcsolatba került a greifswaldi vezető körökkel. Nem tudjuk, hogy a házasság még Johann greifswaldi tanácsba történt megválasztása (1426) előtt vagy csak az után köttetett-e; mindenestre a Rubenow családdal való kapcsolatok a következő generációk alatt is meghatározóak maradtak. Johann fia, Hermann az unokatestvére, (III.) Hinrich Rubenow által 1456-ban alapított egyetem professzora és a Szent Miklós káptalan (*Nikolaistift*) dékánja lett.

4. ábra

*A greifswaldi gyapjűszövek teletulajdonlása 1351 és 1450 között
(két vagy több egymást követő gyapjűszöve-tulajdonos nagyobb körrel jelölve)*

A TÁRSADALMI TÉR KUTATÁSÁBAN REJLŐ LEHETŐSÉGEK

Utolsó példánk kifejezetten a városon belüli térbeli és társadalmi pozicionálódás közötti kapcsolatot illusztrálja, és ezzel pontosan a társadalomtopográfia klasszikus kérdésselvetésére válaszol – igaz, ez esetben a társadalmi és térbeli dimenzió mellett erőteljesen jelen van az időbeliség is. A módszerek egymás mellé állításával és a hagyományos, adóösszeírásokon alapuló kutatások kritikai diszkussziójával nem az volt a célunk, hogy a Lübecki városkönyveken alkalmazott kutatási módszert, mint a város társadalomtopográfiai értékelésének kizárólagos útját prezentáljuk. Sokkal inkább azt tartjuk fontosnak, hogy a kutatás lazítson a „szigorú” számokhoz való ragaszkodáson, egy szélesebb perspektívát magába foglaló megközelítés felé nyisson, nagyobb figyelmet szentelve a városi társadalmi struktúrák folyamat jellegének, amelyek sem a városi társadalomhoz, sem a városi térhez nem kötődtek mozdíthatatlanul. A forrásbázis kiszélesítése lehetővé teszi, hogy a különböző szereplők tevékenysége, mint a városi társadalmi tér társadalmi csoportjainak aktivitása kerüljön a középpontba, s így a szociotopográfia első pillantásra kimerevítettnek tűnő térképe is megmozduljon.

Fordította: *Kondor Márta*

FORRÁSOK

Archiv der Hansestadt Greifswald (AHGr)

Rep. 3., Nr. 17; Nr. 33.

Niedersächsisches Landesarchiv, Staatsarchiv Osnabrück (StAOs)

Dep. 3a. 1. XII., Nr. 407.

Dep. 3b. II., Nr. 539; Nr. 541.

Rep. 2., Nr. 164.

Fink, Erich (Hrsg.) 1927: *Das älteste Stadtbuch von Osnabrück*. (Osnabrücker Geschichtsquellen 4.) Osnabrück.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ansorge, Jörg – Igel, Karsten – Schäfer, Heiko – Wiethold, Julian 2002: Ein Holzschnitt aus der Baderstraße 1 in Greifswald. Aus der materiellen Alltagskultur der sozialen Oberschicht einer Hansestadt in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* (50.) 119–157.

Becker, Joern-Martin – Bulach, Doris – Müller, Ulrich 2004: Skora, corium ledder – Innovation und Professionalisierung im Lederhandwerk des südlichen Ostseeraumes. *Hansische Geschichtsblätter* (122.) 87–116.

- Biederstedt, Rudolf 1993: Frühneuzeitliche Steuerregister als sozialstatistische Quelle. *Baltische Studien* (79.) 7–24.
- Bohmbach, Jürgen 1972: Die „Gütliche Kontribution“ von 1487. *Osnabrücker Mitteilungen* (79.) 37–54.
- Bourdieu, Pierre 1991: Physischer, sozialer und angelegener physischer Raum. In: Wentz, Martin (Hrsg.): Stadt-Räume. Die Zukunft des Städtischen. (Frankfurter Beiträge 2.) Frankfurt am Main – New York, 25–34.
- Brosthaus, Ursula 1972: *Bürgerleben im 16. Jahrhundert. Die Autobiographie des Stralsunder Bürgermeisters Bartholomäus Sastrow als kulturgeschichtliche Quelle*. (Forschungen und Quellen zur Kirchen und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 11.) Köln – Wien.
- Denecke, Dietrich 1980: Sozialtopographische und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. Problemstellungen, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts- und Sozialgeographie. In: Fleckenstein, Josef – Stackman, Karl (Hrsg.): *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*. Göttingen, 161–202.
- Denecke, Dietrich 2005: Soziale Strukturen im städtischen Raum: Entwicklungen und Stand der sozialtopographischen Stadtgeschichtsforschung. In: Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005, 123–137.
- Dirlmeier, Ulf 1978: *Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters (Mitte 14. bis Anfang 16. Jahrhundert)*. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Jg. 1978, Abh. 1.) Heidelberg, 492–503.
- Eberhardt, Ilse 1996: „Van des stades wegene utgegeven unde betalt.“ *Städtischer Alltag im Spiegel der Stadtrechnungen von Osnabrück 1459–1519*. (Osnabrücker Geschichtsquellen und Forschungen 37.) Osnabrück.
- Eberhardt, Ilse 1998: Arbeit, Lohn und Lebenshaltungskosten von Bauhandwerkern im spätmittelalterlichen Osnabrück. *Osnabrücker Mitteilungen* (103.) 11–42.
- Ellermeyer, Jürgen 1977: Sozialgruppen, Selbstverständnis, Vermögen und städtische Verordnungen. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* (113.) 203–275.
- Ellermeyer, Jürgen 1980a: Grundeigentum, Arbeits- und Wohnverhältnisse. Bemerkungen zur Sozialgeschichte spätmittelalterlicher Städte. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* (4.) 71–95.
- Ellermeyer, Jürgen 1980b: Vorindustrielle Städte als Forschungsaufgabe. *Die alte Stadt* (7.) 276–296.
- Ellermeyer, Jürgen 2005: Zur Sozialstruktur spätmittelalterlicher Städte. Ein Rückblick auf Ansätze, Erfolge und Probleme der Forschung in Deutschland. In: Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005, 17–34.
- Fehse, Monika 2005: *Dortmund um 1400. Hausbesitz, Wohnverhältnisse und Arbeitsstätten in der spätmittelalterlichen Stadt*. (Dortmunder Mittelalter-Forschungen 4.) Bielefeld.
- Fengler, Georg 1936: *Untersuchungen zu den Einnahmen und Ausgaben der Stadt Greifswald im 14. und beginnenden 15. Jahrhundert. Besonders nach dem Kämmererbuch von 1361–1411*. (Greifswalder Abhandlungen zur Geschichte des Mittelalters 7.) Greifswald.

- Fügedi, Erik 1980: Steuerlisten, Vermögen und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten. In: Bátori, Ingrid (Hrsg.): *Städtische Gesellschaft und Reformation*. (Spätmittelalter und Frühe Neuzeit, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung 12.) Stuttgart, 58–96.
- Hamelmann, Julia 2009: *Nikolai arm, Petri – Gott erbarm? Sozialräumliche Strukturen der Rostocker Altstadt im Spätmittelalter*. (Rostocker Schriften zur Regionalgeschichte 3.) Berlin.
- Hammel, Rolf 1987: Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchreger. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* (10.) 85–300.
- Hammel-Kiesow, Rolf (Hrsg.) 1993: *Wege zur Erforschung städtischer Häuser und Höfe*. (Häuser und Höfe in Lübeck 1.) Neumünster.
- Hammel-Kiesow, Rolf 2005: Die Entstehung des sozialräumlichen Gefüges der mittelalterlichen Großstadt Lübeck. Grund und Boden, Baubestand und gesellschaftliche Struktur. In: Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005, 139–203.
- Hecht, Michael 2010: *Patriziatsbildung als kommunikativer Prozess. Die Salzstädte Lüneburg, Halle und Werl in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. (Städteforschung A/79.) Köln – Weimar – Wien.
- Igel, Karsten 2001: Quellen zur Einwohnerzahl und Sozialstruktur des spätmittelalterlichen Osnabrücks. *Osnabrücker Mitteilungen* (106.) 281–287.
- Igel, Karsten 2002: Auf der Spur des Stadt-Raums. Osnabrücker Quellen zur Raumsoziologie der mittelalterlichen Stadt. In: Friederichs, Axel – Igel, Karsten – Zehm, Bodo (Hrsg.): *Vom Grosssteingrab zur Domburg. Forschungsorientierte Denkmalpflege im Osnabrücker Land. Festschrift für Wolfgang Schlüter zum 65. Geburtstag*. (Internationale Archäologie: Studia honoraria 19.) Rahden (Westf.), 139–160.
- Igel, Karsten 2004: Stadt-Raum und Sozialstruktur. Überlegungen zu Quellen, Methoden und Problemen an den Beispielen Greifswald und Osnabrück. *Hansische Geschichtsblätter* (122.) 1–53.
- Igel, Karsten 2006a: Der Raum als soziale Kategorie. Methoden sozialtopographischer Forschung am Beispiel Greifswalds um 1400. In: Kroll, Stefan – Krüger, Kersten (Hrsg.): *Städtesystem und Urbanisierung im Ostseeraum in der Neuzeit. Urbane Lebensräume und Historische Informationssysteme. Beiträge des wissenschaftlichen Kolloquiums in Rostock vom 15. und 16. November 2004*. (Geschichte, Forschung und Wissenschaft 12.) Berlin, 265–300.
- Igel, Karsten 2006b: Kirchen im Greifswalder Stadt-Raum. In: Biermann, Felix – Schneider, Manfred – Terberger, Thomas (Hrsg.): *Pfarrkirchen in Städten des Hanseraumes. Ergebnisse eines Kolloquiums vom 10.–13. September 2004 in der Hansestadt Stralsund*. (Archäologie und Geschichte im Ostseeraum 1.) Rahden (Westf.), 71–87.
- Igel, Karsten 2008: Wohin in der Stadt? Sozialräumliche Strukturen und innerstädtische Mobilität im spätmittelalterlichen Greifswald. In: Oberste, Jörg (Hrsg.): *Repräsentationen der mittelalterlichen Stadt*. (Forum Mittelalter 4.) Regensburg, 179–192.
- Igel, Karsten 2010a: *Zwischen Bürgerhaus und Frauenhaus. Stadtgestalt, Grundbesitz und Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Greifswald*. (Städteforschung A/71.) Köln – Weimar – Wien.

- Igel, Karsten 2010b: Rats Herrschaft und Öffentlichkeit im spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Osnabrück. In: Albrecht, Stephan (Hrsg.): *Stadtgestalt und Öffentlichkeit. Die Entstehung politischer Räume in der Stadt der Vormoderne*. Köln – Weimar – Wien, 161–176.
- Krause, Oscar – Kunze, Karl 1900: Die älteren Zunfturkunden der Stadt Greifswald. Teil 1. *Pommersches Jahrbuch* (1.) 97–169.
- Krause, Oscar – Kunze, Karl 1901: Die älteren Zunfturkunden der Stadt Greifswald. Teil 2. *Pommersches Jahrbuch* (2.) 109–159.
- Kroll, Stefan 2005: Aufgaben und Perspektiven der Forschung zur Sozialstruktur frühneuzeitlicher Städte. In: Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005, 35–48.
- Labahn, Karsten 2006: *Räumliche Mobilität in der vorindustriellen Stadt. Wohnungswechsel in Stralsund um 1700*. (Kleine Stadtgeschichte 1.) Berlin.
- Löw, Martina 2001: *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main.
- Lutterbeck, Michael 2002: *Der Rat der Stadt Lübeck im 13. und 14. Jahrhundert. Politische, personale und wirtschaftliche Zusammenarbeit in einer städtischen Führungsgruppe*. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck B/35.) Lübeck.
- Maschke, Erich 1980: *Die Familie in der deutschen Stadt des späten Mittelalters*. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jg. 1980, Abh. 4.) Heidelberg.
- Meinhardt, Matthias 2009: *Dresden im Wandel. Raum und Bevölkerung der Stadt im Residenzbildungsprozess des 15. und 16. Jahrhunderts*. (Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit 4.) Berlin.
- Mitterauer, Michael 1992: *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*. Wien – Köln – Weimar.
- Poeck, Dietrich W. 2006: Osnabrück im späten Mittelalter. In: Steinwascher, Gerd (Hrsg.): *Geschichte der Stadt Osnabrück*. Belm, 87–160.
- Poeck, Dietrich W. 2010: *Die Herren der Hanse. Delegierte und Netzwerke*. (Kieler Werkstücke E/8.) Frankfurt am Main.
- Ranft, Andreas – Meinhardt, Mathias (Hrsg.) 2005: *Die Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte. Beiträge eines interdisziplinären Workshops am Institut für Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg am 27. und 28. Januar 2000*. (Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit 1.) Berlin.
- Rotherth, Hermann 1938: Geschichte der Stadt Osnabrück im Mittelalter. Zweiter Teil. *Osnabrücker Mitteilungen* (58.) 1–435.
- Rublack, Hans-Christoph 1979: Probleme der Sozialtopographie der Stadt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Ehbrecht, Wilfried (Hrsg.): *Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung*. (Städteforschung A/7.) Köln – Wien, 177–193.
- Rüther, Stefanie 2003: *Prestige und Herrschaft. Zur Repräsentation der Lübecker Ratsherren in Mittelalter und Früher Neuzeit*. (Norm und Struktur 16.) Köln – Weimar – Wien.
- Rüthing, Heinrich 1986: *Höxter um 1500. Analyse einer Stadtgesellschaft*. (Studien und Quellen zur westfälischen Geschichte 22.) Paderborn.

- Samariter, Renate – Igel, Karsten – Schäfer, Heiko 2002: Ein cuir-bouilli-Becher und die Patrizierfamilie Lowe. Archäologische und historische Forschungen zu einem Quartier am Greifswalder Hafen. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* (50.) 173–206.
- Schildhauer, Johannes 1961: Die Sozialstruktur der Hansestadt Rostock von 1378–1569. *Hansische Studien* (4.) 342–353.
- Schirmacher, Ernst 1988: *Stadtvorstellungen*. Zürich – München.
- Schoch, Willi 1997: *Die Bevölkerung der Stadt St. Gallen im Jahre 1411. Eine sozialgeschichtliche und sozialtopographische Untersuchung*. Sankt Gallen.
- Schulz, Knut 1985: *Handwerksgesellen und Lohnarbeiter. Untersuchungen zur oberrheinischen und oberdeutschen Stadtgeschichte des 14. bis 17. Jahrhunderts*. Sigmaringen.
- Steenweg, Helga 1994: *Göttingen um 1400. Sozialstruktur und Sozialtopographie einer mittelalterlichen Stadt*. (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen 33.) Göttingen.
- Weyrauch, Erdmann 1976: Zur Auswertung von Steuerbüchern mit quantifizierenden Methoden. In: Rabe, Horst – Molitor, Hansgeorg – Rublack, Hans-Christoph (Hrsg.): *Festgabe für Ernst Walter Zeeden zum 60. Geburtstag*. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Supplementband 2.) Münster, 97–127.
- Wozniak, Thomas 2011: Quedlinburgs Sozialtopographie im Spätmittelalter. *Forum Stadt* (38.) 181–194.